

“Zina Eden Zina Ederken Mü’min Olarak Zina Etmez” Rivayetinin Zâhirî Olarak Yorumlanmasının Önündeki Engeller

Selçuk Şenel* – Muhammet Ali Tekin**

Yüksek Lisans Mezunlu, Diyanet İşleri Başkanlığı

E-mail: selcuk37senel@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0006-3063-8808>

<https://ror.org/007x4c957>

Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Karaman/Türkiye

E-mail: matekin@kmu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6823-790X>

<https://ror.org/037vvf096>

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 20.12.2025

Kabul Tarihi: 20.02.2026

Yayın Tarihi: 10 Mart 2026

Değerlendirme: Bu makale en az iki hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Taraması: Yapıldı. iThenticate / turnitin.com

Etik Bildirim: dergi@nukkadhadis.com - nukkadhadis.com

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: 2026 Yazar(lar). Bu çalışma CC BY-NC 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Sayı: 1 | Mart 2026

E-ISSN: 0000-0000

nukkadhadis.com

Öz

Bu çalışma, Müslümanlar arasında ilk asırlardan bu yana tartışılan en temel itikadî meselelerden biri olan iman-amel ilişkisini ele almakta; özellikle büyük günah işleyen kimsenin iman statüsünün ne olacağı sorusuna odaklanmaktadır. Bu tartışma, ilk asrıdan itibaren kelâmî ve fikhî bağlamda yoğun şekilde ele alınmış; “iman ile amel bir bütün olarak mı değerlendirilmelidir?”, “amel imandan bir cüz müdür?” veya “iman sabit midir, artar ve eksilir mi?” gibi sorularla şekillenmiştir. Bu konuların en dikkat çekici başlıklarından biri, büyük günah işleyen bir Müslümanın hâlâ mü’min sayılıp sayılmayacağıdır. Araştırmanın temelini oluşturan mesele ise, sahih hadis kaynaklarında yer alan ve birçok sahâbi tarafından rivayet edilen “Zinâ eden, zinâ ederken mü’min olarak zinâ etmez...” hadis-i şerifinin nasıl anlaşılması gerektiğidir. Rivayetin zâhirî anlamı, zinâ gibi büyük bir günah işleyen kişinin mü’min sıfatını kaybettiği yönünde bir anlam içerse de, Kur’ân âyetleri, diğer sahih hadisler, ümmetin icması ve fikhî uygulamalar bu yorumu desteklemez. Dolayısıyla söz konusu rivayetin metinsel bağlamını, şerhlerdeki tevil biçimlerini ve kelâm mezheplerinin farklı yorumlarını dikkate alarak konuyla alakalı çok yönlü bir değerlendirme gerektirmektedir. Bu çalışmada, klasik kaynakların metin merkezli taranması yoluyla Ehl-i Sünnet, Hâriciler, Mu’tezile, Mürchie ve Şîa mezheplerinin konuya dair görüşleri incelenmiş ve karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ayrıca, hadislerin Kur’ân’a arzı, lafzî-zımnî teâruz, şefaât ve tövbe gibi temel meseleler de tartışma zeminine dâhil edilmiştir. Çalışmanın bulgularına göre; Hâriciler büyük günah işleyen kimseyi küfürle, Mu’tezile ise iman ile küfür arasında bir mertebeye (el-menziletü beyne’l-Menziletayn) tanımlamaktadır. Ehl-i Sünnet ise günahın kişiyi dinden çıkarmayacağını, fakat imanının kemâl vasfını zedeleyebileceğini savunmaktadır. Şerh edebiyatında bu rivayet daha çok Ehl-i Sünnet’in görüşü çerçevesinde ele alınmış; iman nurunun zayıflaması, hayâ duygusunun geçici olarak ortadan kalkması, caydırıcılık ve tehdit amacı taşıdığı gibi yorumlarla tevil edilmiştir. Sonuç olarak bu makale, “Zinâ eden, zinâ ederken mü’min olarak zinâ etmez.” rivayetinin zâhirine göre hüküm vermenin; büyük günah işleyen kimsenin küfrüne kani olmanın teolojik ve metodolojik açıdan sakıncalı olabileceğini ortaya koymaktadır. Araştırmada Ehl-i Sünnet’in, ilgili rivayeti Kur’ân-sünnet bütünlüğü ve bağlamı itibarıyla değerlendirdiği ifade edilerek rivayetin sağlıklı yorumlanmasına katkı sunmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Mü’min, Büyük günah, Zinâ, İman, Küfür.

Atf: Şenel, Selçuk – Tekin, Muhammet Ali. “Zina Eden Zina Ederken Mü’min Olarak Zina Etmez Rivayetinin Zâhirî Olarak Yorumlanmasının Önündeki Engeller”. *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (Mart 2026), 63-89.

Obstacles to a Literal (ẓāhirī) Interpretation of the Ḥadī th: A Fornicator Does Not Commit Fornication While Being a Believer

Selçuk Şenel* – Muhammet Ali Tekin**

*Master's Degree Graduate, Presidency
of Religious Affairs

E-mail: selcuk37senel@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-3063-8808>
<https://ror.org/007x4cq57>

**Assistant Professor, Karamanoğlu
Mehmetbey University Faculty of
Theology, Karaman/Türkiye

E-mail: matekin@kmu.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0001-6823-790X>
<https://ror.org/037vfvf096>

Article Type: Research Article

Date Received: 2025-12-20

Date Accepted: 2026-02-20

Date Published: 2026-03-29

Review: This article has been reviewed by
at least two reviewers using a double
blind peer review model.

Ethical Statement: It is declared that
scientific and ethical principles have
been followed while conducting and
writing this study and that all the sources
used have been properly cited.

Plagiarism checks: Yes. iThenticate/
turnitin.com

Complaints: dergi@nukkadhadis.com -
nukkadhadis.com

Conflicts of Interest The author(s) has no
conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s)
acknowledge that they received no
external funding to support this
research.

Copyright & License 2026 The Authors.
This is an open access article under the
CC BY-NC 4.0 license.

Issue: 1 | March 2026

E-ISSN: 0000-0000

nukkadhadis.com

Abstract

This study addresses the relationship between faith (*īmān*) and deeds (*ʿamal*), which has been one of the most fundamental theological issues debated in Muslim thought since the earliest centuries, and it focuses especially on the question of what the faith status of a person who commits a major sin will be. This debate has been intensively discussed from the first century onward in both theological and juridical contexts, and it has taken shape around questions such as: "Should faith and deeds be evaluated as a whole?", "Is deed a constituent part of faith?", or "Is faith fixed, or does it increase and decrease?" One of the most striking topics within these discussions is whether a Muslim who commits a major sin can still be considered a believer. The issue that constitutes the basis of this research is how the ḥadīth found in the authentic ḥadīth sources and transmitted by many Companions—"The one who commits adultery does not commit adultery while being a believer..."—should be understood. Although the apparent meaning of the report suggests that a person who commits a major sin such as adultery loses the attribute of being a believer, Qur'anic verses, other authentic ḥadīths, the consensus of the ummah, and juristic practices do not support this interpretation. Therefore, considering the textual context of the report, the interpretive approaches found in the commentaries, and the different views of the theological schools, a multidimensional evaluation concerning the issue is required. In this study, by conducting a text-centered survey of classical sources, the views of Ahl al-Sunna, the Khārijites, the Mu'tazila, the Murji'a, and the Shī'a regarding the subject were examined and analyzed comparatively. Furthermore, fundamental issues such as the evaluation of ḥadīths in light of the Qur'an, apparent-implicit contradiction, intercession, and repentance were also included in the discussion framework. According to the findings of the study, the Khārijites define the person who commits a major sin as an unbeliever, while the Mu'tazila identify him as being in a position between belief and unbelief (*al-manẓila bayna al-manẓilatayn*). Ahl al-Sunna, on the other hand, argues that sin does not expel a person from the religion, but it may impair the perfection of faith. In the commentary literature, this report is mostly treated within the framework of the Ahl al-Sunna view, and it has been interpreted with explanations such as the weakening of the light of faith, the temporary disappearance of the sense of modesty, and its function as a warning and deterrent. As a result, this article shows that ruling according to the apparent meaning of the report—thus being convinced of the disbelief of a person who commits a major sin—is theologically and methodologically problematic. The study aims to contribute to the sound interpretation of the report by stating that Ahl al-Sunna evaluates it within the integrity and contextual coherence of the Qur'an and Sunna.

Keywords: Ḥadīth, Believer, Major Sin, Adultery, Faith, Curse.

Citation: Şenel, Selçuk – Tekin, Muhammet Ali. "Zina Eden Zina Ederken Mü'min Olarak Zina Etmez Rivayetinin Zāhirī Olarak Yorumlanmasının Önündeki Engeller". *Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi* 1 (March 2026) 63-89.

العوائق أمام الفهم الظاهري لحديث: لا يزني الزاني حين يزني وهو مؤمن

سلجوق شنال محمد علي تاكن*

الملخص

يتناول هذا البحث إحدى أبرز القضايا العقدية التي دار حولها الجدل بين المسلمين منذ القرون الأولى، وهي علاقة الإيمان بالعمل، ويركّز على مسألة تحديد الوضع الإيماني لمرتكب الكبيرة. وقد نوقشت هذه القضية منذ الصدر الأول في إطار علم الكلام والفقه نقاشاً واسعاً، وتشكّلت حول تساؤلات من قبيل: هل الإيمان والعمل حقيقة واحدة لا تنفصل؟ وهل العمل جزء من الإيمان؟ وهل الإيمان ثابت أم يزيد وينقص؟ ومن أهم محاور هذا الجدل مسألة ما إذا كان المسلم الذي يرتكب كبيرة يُعدّ مؤمناً أم لا. وتنطلق الدراسة من الحديث النبوي الشريف الوارد في مصادر السنة الصحيحة، والمروي عن عدد من الصحابة، وهو قوله ﷺ: "لا يزني الزاني حين يزني وهو مؤمن"...، وتسعى إلى بيان كيفية فهم هذا الحديث على الوجه الصحيح. فإن ظاهر هذا الحديث قد يوهّم بأن مرتكب الزنا، وهو من الكبائر، يفقد وصف الإيمان حال ارتكابه للذنّب، غير أنّ الآيات القرآنية، والأحاديث الصحيحة الأخرى، وإجماع الأمة، والتطبيقات الفقهية العملية لا تؤيد هذا الفهم الظاهري. ومن ثمّ فإن هذه الرواية تستلزم دراسةً متعددة الأبعاد، تراعي سياقها النصي، ووجوه تأويلها في كتب الشروح، واختلاف مناهج الفرق الكلامية في تفسيرها. وقد اعتمدت الدراسة على المنهج التحليلي القائم على استقراء المصادر الكلاسيكية، حيث تمّ عرض آراء أهل السنة، والخوارج، والمعتزلة، والمرجئة، والشيعية في هذه المسألة، وتحليلها تحليلًا مقارنًا. كما أدرجت في سياق البحث قضايا منهجية ذات صلة، مثل عرض الحديث على القرآن، والتعارض اللفظي والضمني، ومسائل الشفاعة والتوبة. وتخلص الدراسة إلى أن الخوارج حكموا بكفر مرتكب الكبيرة، في حين ذهبت المعتزلة إلى القول بالمنزلة بين المنزلتين، أي أن مرتكب الكبيرة في منزلة بين الإيمان والكفر. أما أهل السنة، فقد قرروا أن الذنب لا يخرج صاحبه من الدين، وإن كان ينقص كمال إيمانه ويقدر في تمامه. وقد تناولت شروح الحديث هذا النص في الغالب ضمن الإطار العقدي لأهل السنة، فحملته على معانٍ من قبيل ضعف نور الإيمان، أو زوال الحياء مؤقتاً، أو كونه وارداً على سبيل الجزر والتهديد والتغليظ، دون الحكم بزوال أصل الإيمان. وخلص البحث إلى أن الأخذ بظاهر حديث "لا يزني الزاني حين يزني وهو مؤمن" والحكم بمقتضاه على تكفير مرتكب الكبيرة ينطوي على إشكالات منهجية ولاهوتية جسيمة. وتهدف هذه الدراسة إلى الإسهام في الفهم الصحيح للحديث من خلال إبراز منهج أهل السنة في تفسيره، اعتماداً على التكامل بين القرآن والسنة، ومراعاة السياق العام للنصوص الشرعية.

الكلمات المفتاحية: الحديث، المؤمن، الكبيرة، الزنا، الإيمان، الكفر.

*حاصل على درجة الماجستير، رئاسة الشؤون الدينية

E-mail: selcuk37senel@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0006-3063-8808>

<https://ror.org/007x4cq57>

*استاذ مساعد، جامعة كارامانوغلو محمد بك - كلية اللاهوت، كارامان / تركيا

E-mail: matekin@kmu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0001-6823-790X>

<https://ror.org/037vvf096>

نوع المقال: مقالة بحثية

تاريخ الاستلام: 20 ديسمبر 2025

تاريخ القبول: 20 فبراير 2026

تاريخ النشر: 29 مارس 2026

مراجعة المقالة: تمت مراجعة هذه المقالة من قبل محكمين على الأقل باستخدام نموذج المراجعة العمياء المزدوجة.

بيان أخلاقيات البحث: يُصرّح بأنه تم اتباع المبادئ العلمية والأخلاقية أثناء إجراء وكتابة هذه الدراسة، وأن جميع المصادر المستخدمة قد تم الاستشهاد بها بشكل صحيح.

فحص الانتحال: نعم iThenticate / turnitin.com

شكاوى ومقترحات:
dergi@nukkadhadis.com
- nukkadhadis.com

تضارب المصالح: ليس لدى المؤلف (المؤلفين) أي تضارب مصالح للإعلان عنه.

الدعم المالي: يؤكد المؤلف (المؤلفون) أنهم لم يتلقوا تمويلاً خارجياً لدعم هذا البحث.

الحقوق والترخيص: 2026 يحتفظ المؤلفون الذين ينشرون في هذه المجلة بحقوق الطبع والنشر لأعمالهم المرخصة بموجب رخصة المشاع الإبداعي نسب المصنّف - غير تجاري 4.0 دولي (CC BY-NC 4.0).

Issue: 1 | March 2026

E-ISSN: 0000-0000

nukkadhadis.com

الاقتباس: Şenel, Selçuk – Tekin, Muhammet Ali. "Zina Eden Zina Ederken Mü'min Olarak Zina Etmez Rivayetinin Zâhiri Olarak Yorumlanmasının Önündeki Engeller". Nukkad Hadis Araştırmaları Dergisi 1 (March 2026) 63-89.

Giriş*

Hız. Peygamber'in (s.a.s.) ahirete irtihalinin ardından şekillenmeye başlayan İslâm düşüncesi içerisinde, özellikle ilk asırlarda sistematik bir tartışma alanı haline gelen önemli inanç meselelerinden biri imanın mahiyeti meselesidir. Bu mesele, İslâm'ın ilk asırlarından itibaren mezhepler arasında amelin imanın bir cüzü sayılıp sayılmadığı, imanın artıp eksilmesi, büyük günah işleyenlerin durumu ve iman-İslâm ayrımı gibi birçok ihtilafı beraberinde getirmiştir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de amelin imandan bir parça olup olmadığı ve buna bağlı olarak büyük günah işleyen/mürtekib-i kebire kimsenin dinî durumu hususunda ifrat ve tefrit arasında seyreden yaklaşımlar devam etmektedir. Konuya ifrat boyutundan yaklaşanlar, nasları tevil etmeksizin muhataplarını yanlış en küçük amelleri sebebiyle tekfir ederken, tefrit tarafında yer alanlar ise günahın imanla ilişkisini göz ardı ederek, bireyin ne yaparsa yapsın iman dairesinden çıkmayacağını savunmaktadır.

Mürtekib-i kebîre konusunda mezheplerin görüşünü özetle zikretmemiz gerekirse, Ehl-i Sünnet mezhepleri, imanın mahiyeti ve amelin iman ile ilişkisi konusunda farklı görüşler öne sürse de, büyük günah işleyenin dinden çıkmadığı, Allah'ın dilerse onu affedeceği, dilerse cezalandıracağı ve onun cehennemde ebedi kalmayacağı gibi konularda ittifak halindedirler.¹

Hâricîler, büyük günah işleyeni kâfir olarak değerlendirmektedir. Mezhep içindeki farklı alt gruplar arasında bu konuda bazı nüanslar bulunsa da, genel kanı, tövbe etmeden ölen büyük günah sahibinin ebedî olarak cehennemde kalacağı yönündedir. Ezârika kolu, büyük günah işleyenleri müşrik olarak kabul ederken, İbâzîler onları doğrudan kâfir olarak nitelendirmemekte, ancak küfrü'n-ni'me kavramıyla tanımlamaktadır.²

* Bu makale, Muhammet Ali Tekin Danışmanlığında Selçuk Şenel Tarafından hazırlanan İman Amel İlişkisi Bağlamında Bir Hadis İncelemesi (Zina Eden Zina Ederken Mümin Olarak Zina Etmez) (Tekirdağ: Namık Kemal Üniversitesi, 2024) başlıklı yüksek lisans tez verilerinden üretilmiştir. This article was produced from the data of the master's thesis titled “A Hadith Study in the Context of the Relationship Between Faith and Deeds (The Hadith: ‘The fornicator does not commit fornication while being a believer’), prepared by Selçuk Şenel under the supervision of Muhammet Ali Tekin (Tekirdağ: Namık Kemal University, 2024).

هذه المقالة مُستخرجة من بيانات رسالة الماجستير بعنوان:

«دراسة حديث في سياق العلاقة بين الإيمان والعمل (حديث: لا يزني الزاني حين يزني وهو مؤمن)»،

التي أعدها سلجوق شنل بإشراف محمد علي تكين (تكيرداغ: جامعة نامق كمال، 2024).

¹ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsıd*, Thk. Abdurrahman U'meyre, (Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1998), 5/131-132; Ebu'l-Muîn Meymûn b. Muhammed en-Nesefî, *Tebşiratü'l-Edille fî Usûli'd-Dîn*, Thk. Muhammed Enver Hamid İsa (Kahire, Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011), 2/1037.

² Ebû Ya'kub Yûsuf b. İbrahim el-Vercelânî, *ed-Delîl Ve'l-Burhân*, Thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî (Umman, Vüzâretü't-Tür'as ve's-Sekâfe, 2006) 2/42.

Mu'tezile, imanı söz, kalbin bilmesi ve amel olarak tanımlamaktadır. Mezhebin temel inanç ilkelerinden olan "el-menziletü beyne'l-menzileteyn" anlayışına göre, büyük günah işleyen kişi ne mü'min ne de kâfirdir. Böyle bir kimse "fasık" olarak kabul edilir. Bu kimse eğer tövbe etmeden ölürse ebedî olarak cehennemde kalır, ancak azabı kâfirin azabından hafif olacaktır.³

Mürcie mezhebi, iman ile amel arasındaki ilişkiyi esnek bir şekilde ele alır. Bu mezhebe göre, imanın varlığı durumunda, işlenen büyük günahlar kişinin imanına zarar vermez. Bu nedenle, büyük günah işleyen kimseler mü'min sayılmaya devam eder. Mürcie, icma ile tekfir edilenler haricinde hiç kimseyi kâfir olarak nitelendirmez.⁴

Şîa içinde büyük günah sahibinin durumu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Şîi âlim Şerif el-Mürtezâ (ö. 436/1044) , büyük günah işleyen mü'minlik vasfını yitirmediğini ve Allah'ın rahmetiyle bağışlanabileceğini savunarak Ehl-i Sünnet ve Mürcie ile benzer bir görüşü paylaşmaktadır.⁵ Zeydiyye ise Mu'tezile ile benzer bir yaklaşımla, büyük günah sahibini "kâfir-i ni'me"⁶ olarak tanımlamaktadır.

Büyük günah işleyenlerin kâfir olduğunu iddia eden mezheplerin delillerinin başında, "Zinâ eden kişi zinâ ettiği esnada, mümin olarak zinâ etmez, (içki içen kişi) içki içtiği esnada mümin olarak içki içmez, (hırsızlık yapan kişi) hırsızlık ettiği esnada mümin olarak hırsızlık yapmaz, İnsanların gözlerini kaldırıp değer verdikleri bir şeyi de yağmalarken mümin olarak yağmalamaz."⁷ hadisi gelmektedir. Söz konusu hadis, zahiren büyük günah işleyen kişinin iman dairesinden çıktığı izlenimini vermektedir. Bu nedenle, kaynaklarımızda Haricî ve Mu'tezile mezheplerinin bu hadisi, büyük günah işleyenlerin dinden çıkacağına dair bir delil olarak kullandığı ifade edilmektedir.⁸ Ancak yaptığımız araştırmalar neticesinde, söz konusu hadise günümüzde Hâricîliğin yaşayan tek kolu olan İbâziye

³ Kâdi'l-Kudât Abdülcabbar Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hâmedânî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Thk. Abdülkerim Osman, (Kahire, Mektebetü Vehbe, 1996) 697.

⁴ Ebû'l-Muzaffer İmâdüddin Şehfûr el-İsferâyînî, *et-Tefsîru fi'd-Dîn ve't-Temyîzi'l-Fırkatî'n-Nâciye ani'l-Fırakî'l-Hâlikîn*, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (Kâhire, Mektebü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1940) 60; Ebû'l-Feth Tâcüddin Muhammed b. Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, Thk. Emîr Ali Menhâ- Ali Hasen Fâur (Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, 1993) 1/162.

⁵ Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin eş-Şerîf el-Murtazâ, *ez-Zehîratü fi İlmi'l-Kelâm*, thk es-Seyîd Ahmed el-Hüseyînî (Kum, Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2010) 504-505.

⁶ el-Mütevekkil Alellah Ahmed b. Süleyman, *Hakâiku'l-Ma'rife fi İlmi'l-Kelâm*, Thk. Hasen b. Yahyâ el-Yûsufî (San'a, Müessesetü'l-İmâm Zeyd b. Ali, 2003) 229.

⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, Thk. Mustafa Dib el-Buga (Şam, Dâru ibn Kesîr, Dâru'l-Yemâme 1993), "Mezâlim" 31, (No.2343).

⁸ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen*, nşr. Muhammed Râğîb et-Tabbâh (Halep, Matba'atü'l-İlmiyye, 1932) 4/316; Ebû'l-Hasen Ali b. Halef İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim (Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2003) 8/391 ; Bedruddin Ebû Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî* Thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer (Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 23/411

mezhebine ait kaynaklarda rastlanmıştır. Mu'tezile mezhebinin kaynaklarında ise bu hadise rastlanılamamıştır.⁹

Yapılan isnad araştırmaları neticesinde sıhhatinde herhangi bir şüphe bulunmayan ve birçok sahâbî tarafından rivayet edilen bu hadisin, şârihler tarafından nasıl yorumlandığı ve Ehl-i Sünnet âlimlerinin hadise dair yaklaşımlarının neler olduğu önem arz etmektedir. Delil konumundaki böyle önemli bir hadisi, derinlemesine araştırmadan, zâhirî bir yaklaşımla hüküm vererek günahkâr Müslümanları tekfir etmek yerine, hadisin bağlamını incelemek meseleyi doğru bir perspektiften ele almak olacaktır. Nitekim söz konusu hadisin zâhirî anlamda ele alınmasını engelleyen ve bu manada kendileri ile teâruz hâlinde olan âyet ve hadisler mevcuttur.

Bu makale, cumhurun görüşü doğrultusunda, söz konusu hadisin zahirî anlamda yorumlanmasına engel teşkil eden delilleri incelemeyi ve âlimlerin hadisi nasıl yorumladığını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

1. Hadisin Zâhiren Yorumlanmasına Mâni Teşkil Eden Deliller

İlgili hadis, zâhirî anlamı itibarıyla zinâ gibi büyük günahları işleyen kişilerin iman dairesinden çıktığı izlenimini vermektedir. Ancak eldeki mevcut birçok delilin bu hadisin zâhiri ile teâruz halinde olduğu görülmektedir.

1.1. Hadisin Zâhiren Yorumlanmasına Mâni Âyetler

Hadislerin doğru anlaşılabilmesi ve yorumlanabilmesi için, İslâm'ın temel kaynağı olan Kur'ân-ı Kerîm göz ardı edilmemelidir. Hadislerin Kur'ân'a arzı meselesi tarihsel süreçte iki farklı yaklaşım çerçevesinde ele alınmıştır. İlk olarak, İslâm geleneğinde yer alan muhkem âyetler ile hadislerin karşılaştırılması yöntemi öne çıkmaktadır. Bu yöntemde, senedi sahih bir hadisin Kur'ân âyetlerine aykırılık teşkil etmesi durumunda öncelikle tevil edilmesi yoluna gidilmiş, bu mümkün olmadığı takdirde ise hadisin sıhhati tartışmaya açılmıştır. Bu yöntem klasik hadis usûlü çerçevesinde ulemâ tarafından uygulanmış ve belirli metodolojik kurallara bağlı olarak icra edilmiştir.¹⁰

Hadislerin Kur'ân'a arzı meselesinde söz konusu ikinci yaklaşım ise, her ne kadar İslâm'ın ilk asırlarında münferit bazı örneklerine rastlanılsa da¹¹ esas itibari ile yaklaşık iki asır önce Hint Alt Kıtası'nda ortaya çıkan ve “İslâm'ın tek kaynağı

⁹ Bkz. Ebû Amr er-Rebî' b. Habîb el-Ezdî, *el-Câmiu's-Sahîh (el-Müsned)*, (Ummân, Mektebetü'l-Muskat, 2003) 452.

¹⁰ Furkan Çakır, “Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali”, *Tasavvur* 7/1, (Haziran 2021), 153-157

¹¹ Bkz. Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî Ebû Dâvud, *es-Sünen*, Thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Kamil Karahbili (Beyrut, Dâru'r-risâleti'l-âlemî, 2009) “zekat” 1 (no. 1561).

Kur'ân'dır” söylemi ile temayüz eden Kur'âniyyûn¹² ekolü tarafından sistematik bir yöntem haline getirilmiştir. Bu yaklaşıma göre, bir hadisin senedi sahih bile olsa, eğer muhtevası Kur'ân'a aykırı ise reddedilir.¹³ Ancak bu yöntemin uygulanışında belirli metodolojik standartların bulunmaması ve değerlendirmelerin çoğunlukla sübjektif ölçütlere dayanması, yöntemin güvenilirliğini tartışmalı hâle getirmektedir.

Hadislerin Kur'ân'a arzı kavramının günümüzde özellikle hadislerin toptan reddi yönünde bir argüman olarak kullanıldığı gözlemlenmektedir. Bu nedenle, bu yöntemin bütünüyle reddedilmediğini vurgulamak ve meseleyi akademik bir çerçevede ele almak amacıyla bu başlık tercih edilmiştir. Ayrıca, dilimizde bu yöntemi en iyi ifade eden terim olduğu da dikkate alınmıştır.

1.1.1. Nisa Sûresi 48. Âyete Arz

“Lâ yeznî” hadisi ile teâruz halinde olduğu ifade edilen âyetlerin başında Nisa Suresi'ndeki;

“Allah kendisine şirk koşulmasını kesinlikle bağışlamaz, ama dilediği kimsenin şirk dışındaki günahlarını affeder. Çünkü Allah'a şirk koşan, büyük bir günah işleyerek Allah'a iftira etmiş olur”¹⁴ âyeti gelmektedir. Âyetin açık anlamını, Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) tefsirinde şu şekilde açıklamıştır; ‘Bu âyet ortaya koydu ki bütün büyük günahkârların durumu Allah'ın meşîetindedir. Dilerse onu affeder dilerse azap eder, yeter ki şirk koşmamış olsun.’¹⁵

Nasîrüddin Ebû Saîd el-Beyzâvî (ö. 685/1286) bu âyetin, Mu'tezîle ve her günahı şirk sayan ve günahkârı ebedî cehennemlik olarak gören Hâricî'lere karşı bir delil teşkil ettiğini ifade etmiştir.¹⁶ Ebû'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310) ise *Medâriku't-Tenzîl* isimli tefsirinde, Mu'tezilenin Allah'ın affetmeyi dilemesinin tevbe edenler için olduğu görüşünün bâtil olduğunu dile getirmiş, şirk bile tövbe ile affedilebiliyorken, diğer günahların tövbe ile affedilmesinin öncelikli ve evlâ

¹² Muhammet Ali Tekin, Hanefî Hadisçiliği -Zafer Ahmed Tânevî Örneği-, (Ankara, TDV Yayınları, 2020), s. 55-61; Hüseyin Hansu, *Hadisçilik ve Kur'ancılık Kısacasında Kur'an ve Hadis*, (İstanbul, Hikav Yayınları, 2022) s. 23-45.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Furkan Çakır, *Kur'an'a Aykırılık Bağlamında Hadis Eleştirilerinin Değerlendirilmesi*, (Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), s. 17-32.

¹⁴ *Âyet ve Hadislerle Açıklamak Kur'ân-ı Kerim Meâlî*, çev. Mehmet Yaşar Kandemir-Halit Zavalı-Ümit Şimşek (İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011), en-Nisâ 4/48.

¹⁵ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kurân*, Thk. Abdullah b. Abdulhamid et-Türkî (Kahire, Daru Hicr, 2001), 7/12.

¹⁶ Nâsîrüddin Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, Thk. Muhammed Abdullah el-Maraşlı (Beyrut, Dâru İhya, 1997) 2/78.

olduğu; ilgili âyetin ise şirk ile diğer günahların af bakımından bir ayrımını yapmak üzere indirildiğini söylemiştir.¹⁷

Sonuç olarak mezkûr âyet, mürtebib-i kebirenin durumu hakkında net bir hüküm bildirmemekte bilakis hükmü ilâhî iradeye havale etmektedir. Taberî, Beyzâvî ve Nesefî'nin yorumlarından da anlaşılacağı üzere bu âyet, Mu'tezilenin “affın ancak tevbe ile mümkün olduğu” iddiası¹⁸ ile Hâricîlerin “büyük günahı ebedî azap sebebi” sayan yaklaşımını geçersiz kılmaktadır. Âyet şirk ile diğer günahlar arasında affedilme bakımından net bir şekilde ayrım ortaya koymakta ve “Lâ yeznî” hadisinin zahîrî olarak anlaşılmasına mâni olmaktadır.

1.1.2. Tahrim Sûresi 8. Âyete Ârz

“Ey iman edenler! İçtenlikle ve kararlılık içinde Allah’a tövbe edin.”¹⁹ âyetini Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944), Mu'tezile mezhebinin görüşlerine karşı delil olarak kullanır. O, söz konusu âyette Allah'ın mü'minlere yönelik tövbe emrini, “iman” vasfını zikrederek yaptığını ifade etmektedir. Burada önce mü'minlerin iman sıfatı vurgulanmış, ardından tövbe emri getirilmiştir. Ayette günah işleyen müminlere hitabın bu şekilde yapılması, Mu'tezile'nin mürtebib-i kebirenin iman dairesinden çıkacağına dair görüşüne reddiye sadedinde net bir delil sunmaktadır.²⁰

Mâtürîdî, bu bağlamda şu argümanları ileri sürmüştür:

Allah'ın âyetteki hitabı, günah işleyen mü'minlere yöneliktir ve onların hâlâ “mü'min” olarak vasıflandığını göstermektedir. Eğer büyük günah işleyen kimse iman sıfatını kaybetmiş olsaydı, Allah'ın onlara “Ey iman edenler” şeklinde hitap etmesi anlamını yitirecekti.²¹

Mu'tezile'nin, burada zikredilen günahların sadece küçük günahlar olduğu yönündeki iddiası, kendi doktrinleri açısından tutarsızdır. Zira onlar, küçük günahların büyük günahlardan kaçınıldığı sürece affedileceğini ifade etmektedir. Eğer küçük günahlar bu şekilde affediliyorsa küçük günahlar için böyle bir duada bulunmak abesle iştiğal etme kâbilinden sayılacaktır. Bu durumda, âyetteki hitabın büyük günah işleyen kimselere yönelik olması gerektiği sonucuna varılmaktadır.²²

¹⁷ Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*, Thk. Muhammed Mervân eş-Şîâr (Beyrut, Dâru'n-Nefâis, 2009) 1/336.

¹⁸ Kâdi Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 649.

¹⁹ et-Tahrîm, 66/8.

²⁰ Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Ehli-Sünne Tefsîru'l-Mâtürîdî*, Thk. Mecdî Bâsellum (Beyrut, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005) 10/91-92.

²¹ Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Ehli-Sünne* 10/91.

²² Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Ehli-Sünne*, 10/92.

Büyük günah işleyen kişinin iman sıfatıyla nitelenemeyeceği şeklindeki Mu'tezile görüşü, bu âyetin nassıyla açıkça çelişmektedir. Zira burada, günahkâr kimse iman sıfatıyla anılmakta ve tövbe etmeye davet edilmektedir.²³

Âyetin zâhirî büyük günah işleyen kimseye mümin diye hitap edilmesi, günahı işleyen müminin imanını kaybetmediğini, “Lâ yeznî...” rivayeti ile beraber okunduğunda ise günahın kişinin imanının aslî varlığını ortadan kaldırmamakla birlikte onun kemaline zarar verdiğini ortaya koymaktadır.

1.2. Hadisin Zâhiren Yorumlanmasına Mâni Sahih Hadisler

Hadislerin doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması hususunda çaba gösteren muhaddisler, çeşitli yöntem ve usuller geliştirmişlerdir. Bu usullerin bazıları hadisin bize ulaşma yolu olan senetler ile ilgili iken, diğer bazıları ise metin ile ilgilidir. Metinle alakalı hadis ilimleri içerisinde önemli yer tutan disiplinlerden biri de “muhtelifü'l-hadîs” ilmidir. İbn Hacer (ö. 852/1449) Muhtelifü'l-hadîs ilmini şu şekilde tarif etmiştir: ‘Makbul bir hadisin, kendisine denk makbul bir hadis ile aralarında bulunan manadaki teâruzun zorlama olmaksızın cem edilebilmesine Muhtelifü'l-Hadis denir.’²⁴ Biz de mezkûr hadisle aralarında mana cihetinden teâruz görülen sıhhatte denk hadisleri ve bazı şârihlerin yorumlarını zikredeceğiz.

1.2.1. Kelime-i Tevhidi Söyleyenlerin ve Allah’a Ortak Koşmadan Ölenlerin Durumunu Bildiren Hadisler

İslâm’ın beş şartından biri olan kelime-i şehâdet²⁵ cümlesini söyleyen kimseye cehennemin haram kılınmasını haber veren rivayetlerden biri şudur: Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12) anlatıyor; Nebî (s.a.s.) terkisinde Muâz (ö. 18/639) olduğu halde bir deve üzerinde bulunuyordu. Hz. Nebî (s.a.s.) “Ey Muâz b. Cebel” dedi. Muâz “Buyur, emret Ey Allah’ın Resûlü” dedi. Yine Nebî (s.a.s.) “Ey Muâz” dedi. Muâz tekrar “Buyur, emret Ey Allah’ın Resûlü” dedi. Bu üçüncü kez tekrarlandı. Sonra Nebî (s.a.s.) şöyle buyurdu; “Kalbiyle tasdik ederek, Allah’tan başka ilah olmadığına ve Muhammed’in Allah’ın Resûlü olduğuna şehâdet edip de Allah’ın kendisine cehennemini haram kılmadığı kimse yoktur.” Bunun üzerine Muâz dedi ki; “Ey Allah’ın Resûlü bunu insanlara haber verip müjdeliyeyim mi? Nebî (s.a.s.) “O zaman buna güvenip kalırlar” dedi. Tebliği yerine getirmeme korkusu sebebi ile Muâz bu hadisi ölüm anında haber verdi.²⁶

²³ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü'l-Ehli-Sünne*, 10/92.

²⁴ Ebu'l-Fazl İbn Hacer el-Askalanî, *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdihi Nuhbetü'l-Fiker*, Thk. Nureddin I'tr (Kahire, Dâru'l-Besâir, 2011), 76.

²⁵ Buhârî, “İman”, 1 (no. 8).

²⁶ Buhârî, “İlim” 49 (no. 128) ; Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-Sahih*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kâhire, Matba'a isa'l-Bâbî'l-Halebî, 1374/1955), “İman” 53.

Müslim ve Tirmizî'nin Ubâde b. Sâmit'ten (ö. 34/654) rivayet ettiği şu hadiste dikkat çekicidir: “Kim Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in (s.a.s.) Allah'ın Resûlü olduğuna şahitlik ederse,²⁷ Allah ona Cehennemi haram kılar.”²⁸

Bu iki rivayetin lafız açısından ortak yönü, şehâdet cümlelerini dile getiren kimselere cehennemin haram kılınacağı müjdesini içermesidir. Birinci rivayette şehâdet, tasdik şartına bağlanmışken ikinci rivayette böyle bir kayıt bulunmamaktadır. Ravi açısından ortak yön ise, her iki sahâbînin de bu hadisi vefatlarına yakın bir dönemde rivayet etmiş olmalarıdır. Bunun gerekçesi, ilmi gizlemenin vebalinden sakınmalarıdır.²⁹ Hz. Muâz'ın bu müjdeyi insanlara ulaştırma arzusu, Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından men edilmiştir. Bu men etmenin gerekçesi ise, Hz. Peygamber'in (s.a.s.), insanların bu müjdeye güvenerek gevşekliğe kapılmalarından endişe duymasıdır. Zira bu tür bir gevşeklik amellerin terkine, zamanla da günahlara sürüklenmeye neden olabilir. Günahlarda yapılan ısrar ise kişiyi küfre götürebilecek bir kapı aralayabilir.

Aynı şekilde kişinin Allah'tan başka bir ilah bulunmadığına dâir inancı ikrar etmesi ve buna ilâveten Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Allah'ın kulu ve resulü olduğuna şehadet etmesi, birçok hadiste cehennemin o kimseye haram kılınmasına ve nihâyetinde cennete girmesine vesile kılınan bir esas olarak zikredilmektedir. Bu bağlamda Resûlullah'tan (s.a.s.) nakledilen bazı rivayetler dikkat çekicidir. Bunlardan birkaçını burada zikretmek uygun olacaktır. “Kim kalpten tasdik ederek Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in de Allah'ın Resûlü olduğuna şahâdet ederek ölürse cennete girer.”³⁰ “Kim Allah'tan başka ilah olmadığını bilerek ölürse cennete girer.”³¹ “Allah'tan başka ilah olmadığına ve benim Allah'ın Resûlü olduğuma şahitlik ederim. Bir kul şüphe etmeden bu iki kelimeyle Allah'a kavuşursa cennete girmekten men olunmaz.”³² Müslim'in, Tebük Gazvesi'nde meydana gelen bir mucizeyi aktardığı başka bir rivayet, aynı anlamı farklı bir şekilde dile getirmektedir.³³

Konuya daha fazla açıklık getiren diğer bir hadis ise şudur: Ebû Zer (ö. 32/653) şöyle anlatıyor: Nebî'ye (s.a.s.) gelmişim, üstünde beyaz bir elbise vardı ve uyuyordu. Sonra tekrar yanına geldim uyandı ve dedi ki; “La ilahe illallah diyen ve bu hal üzere ölen her kul mutlaka cennete girer.” Ben dedim ki; “zinâ etse de,

²⁷ Hadisin başka bir rivayetinde ise “şehadet ederse” yerine “derse” şeklinde geçmiştir. Bk. Buhârî, “Mesâcid” 14 (no. 415); Müslim, “Mesâcid” 263.

²⁸ Müslim, “İmân”, 47; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-Kebir (Sünenü't-Tirmizî)*, nşr. Beşşâr A'vvâd Ma'rûf (Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), “Resulullah'a İmân” 17 (no. 2638).

²⁹ Ebu'l-Fazl İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki-Muhubbiddin el-Hatîb (Mısır, Mektebetü's-Selefiyye, 1960-1970) 1/227.

³⁰ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, Thk. Şuayb Arnâvût, Âdil Mürşid (Beyrût, Müessesetü'r-Risâle, 2001), 36/329 (no. 22003).

³¹ Müslim, “İmân”, 43.

³² Müslim, “İmân”, 45.

³³ Ravilerden A'meş'in sahâbî ismini zikrederken ihtilafa düştüğü senette zikredilmiştir. Bkz Müslim, “İmân”, 45.

hırsızlık etse de mi?” Buyurdu ki; “zinâ etse de, hırsızlık etse de.” Ben yine dedim ki; “Zinâ etse de, hırsızlık etse de mi?” Buyurdu ki; “Zinâ etse de, hırsızlık etse de.” Ben yine dedim ki; “Zinâ etse de, hırsızlık etse de mi?” Buyurdu ki; “Zinâ etse de, hırsızlık etse de, Ebû Zerr'in burnu yere sürtse de.”³⁴

Bu hadisin bir benzeri Ebû'd-Derdâ (ö. 32/652) tarafından da rivayet edilmiştir.³⁵ Aynı manayı ihtiva eden diğer rivayetlerle kıyaslandığında, Ebû Zerr'in (r.a.), Hz. Peygamber'e (s.a.s.) lâ ilâhe illallah diyenlerin zinâ ve hırsızlık yapsalar da cennete girip giremeyeceklerini ısrarla sorması; buna karşılık, sorusuna tatlı sert bir üslupla ama açık bir cevap alması, bu hadisi delil olma açısından daha önemli kılmaktadır. Ayrıca, hadisin Buhârî'deki başka bir Ebû Zer varyantında, Allah'a şirk koşmayanların cennete gireceğini haber veren hadiste, zinâ ve hırsızlık cümleleri ile beraber “Evet şarap içse de cennete girecektir.” ibaresi yer almaktadır.³⁶ Bu yönüyle söz konusu hadis, “lâ yeznî” hadisinin zinâ, hırsızlık ve şarap içme kelimelerinden oluşan metnini de karşılamış olmaktadır.

Zikrettiğimiz hadislerin yanı sıra “kim şehâdet ederse”,³⁷ “kim derse”,³⁸ “kim şehâdet ettiği halde ölürse”,³⁹ “kim lâ ilâhe illallah diyerek ölürse”,⁴⁰ “kimin son kelamı lâ ilâhe illallah olursa”⁴¹ gibi farklı ibarelerle başlayan birçok rivayet mevcuttur. Bu hadislerin ifade ettiği ortak anlam, şehâdet kelimesini tasdik eden kimsenin cennete girecek olmasıdır.

Kâdî İyâz (ö. 544/1149), “la yezni” hadisinin “günah Mü'mine zarar vermez” diyen Mürcienin görüşünü iptal ettiğini Ebû Zer hadisinin de günah işleyen mü'minlerin imandan çıkıp cehennemde ebedi kalacaktır iddiasını çürüttüğünü söylemiştir. “Lâ yezni” hadisinin iman noksanlığına, Ebû Zer hadisini ise cehennemde ebedi kalmamaya hamledilerek ehli-sünnet itikadı üzere bu iki hadisin cem edildiğini söylemiştir.⁴²

Sonuç olarak kelime-i şehâdeti kalben tasdik ederek söyleyen kişilere cennet vaat edildiğini bildiren rivayetler, iman özüne bağlı kalındığı müddetçe nihâi kurtuluşun elde edileceğini göstermektedir. Zikrettiğimiz Ebû Zer rivâyeti ise,

³⁴ Buhârî, “Libas”, 23 (no. 5489).

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 45/516 (no. 27527).

³⁶ Buhârî, “Rikak”, 14 (no. 6078).

³⁷ Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, Thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî, (Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2001) 9/416 (no. 10906).

³⁸ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned-i Ebî Dâvud et-Tayâlisî*, Thk. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî, (Mısır, Dâru Hicr, 1999), 1/356 (no. 440).

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 19/340 (no. 12332).

⁴⁰ Süleyman b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Thk. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi (Kahire, Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 20/40 (no. 60).

⁴¹ Ebû Dâvud, “Cenâiz”, 20 (no. 3116).

⁴² Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz, *İkmâlül-Mül'im bi-Fevâidi'l-Müslim*, Thk. Yahyâ İsmâil (Mısır, Dâru'l-Vefâi, 1998) 1/312.

zina ve hırsızlık gibi büyük günahların mü'mini inkâr olmadığı müddetçe iman dairesinden çıkarmadığını, tevhid inancını koruyan kimsenin ebedi cehennemde kalmayacağını ortaya koymaktadır. Böylece “lâ yeznî” rivayetinin günahın imana zarar verdiğini bildiren yönü ile şehadeti tasdik edenlerin mutlaka cennete gireceğini ifade eden rivayetler, Ehl-i Sünnet anlayışı ile uyumlu hale gelmektedir.

1.2.2. Kalbinde Zerre Miktarı İman Olanların Cehennemden Çıkarılacağını Bildiren Hadisler

“Lâ yeznî” hadisine zâhiren muâriz görünen hadislerden biri de, kalbinde zerre miktarı iman olduğu halde ölen kimsenin cehennemde ebedi kalmayacağını bildiren hadislerdir. Bu minvaldeki rivayetlerden biri şöyledir: Nebî (s.a.s.) şöyle buyurdu; “Kalbinde zerre miskal iman olan kimse cehennemden çıkartılır.”⁴³

Benzer bir rivayette Buhârî ve Müslim’in de aralarında bulunduğu birçok muhaddisin rivayet ettiği şu hadistir: “Allah’tan başka ilâh yoktur, diyen ve kalbinde bir arpa ağırlığında hayır bulunan herkes cehennemden çıkarılacaktır. Allah’tan başka ilâh yoktur diyen ve kalbinde bir buğday tanesi ağırlığında hayır bulunan herkes cehennemden çıkarılacaktır. Allah’tan başka ilâh yoktur diyen ve kalbinde zerre kadar hayır bulunan herkes cehennemden çıkarılacaktır.”⁴⁴ Zikrettiğimiz bu iki hadis, kalbinde zerre kadar iman bulunan kimsenin cehennemden çıkarılacağını bildirmektedir.

Gözle görülebilen en küçük nesne olan ‘zerre’ örneği, imanla ölen bir kişinin cehenneme girse bile günahlarının cezasını çektikten sonra mutlaka oradan çıkacağını vurgulamaktadır. Hadislerdeki bu vurgu, günahların iman sahibi kişi için nihâi kurtuluşu engellemediğini yani kişiyi iman dairesinden çıkartmadığını göstermektedir. Bu iki hadis ve anlam bakımından benzer birçok rivayet Kütüb-i Sitte başta olmak üzere çeşitli hadis mecmuâlarında yer almaktadır.⁴⁵

1.2.3. Günahkâr Mü'minlerin Allah'ın Meşîetinde Olması ile Had Cezasının Kefâret Sayılacağını Bildiren Hadisler

Günahkâr mü'minlerin Allah'ın meşîeti dâhilinde değerlendirilmesi ve had cezalarının kefâret sayılmasına dâir hadislerle delil olarak şu rivayet zikredilebilir: Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu; “Bana, Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak ve zinâ etmemek üzere biat ediniz. -âyetin tamamını okudu-⁴⁶

⁴³ Tirmizî, “Sıfatı Cehennem”, 10 (no. 2598).

⁴⁴ Buhârî, “İman”, 32 (no. 44); Müslim, “İman”, 325.

⁴⁵ Diğer rivayetlerden bazıları için bk. Ahmed b. Hanbel, 23/328 (no. 15115); Buhârî, “imân”, 32 (no. 44); Müslim, “İmân” 316; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid Mâce el-Kazvinî, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki (Kahire, Dâru İhyâi'l-kütübî'l-arabiyye, 1953), “Zühd”, 37 (no. 4312).

⁴⁶ Buhârî şârihi Kirmânî okunan âyetin kadınlardan alınacak bey'atın zikredildiği el-Mümtehine sûresinin 12. âyeti olduğunu bildirmiştir. Bkz. Muhammed b. Yûsuf Şemsüddin el-Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-Derâri fî Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, (Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981) 23/186.

Sizden kim sözünde durursa mükâfâtı Allah'a aittir. Kim bu günahlardan birini işleyip had cezasına çarptırılırsa bu onun kefâreti olur. Kim de bu günahlardan birini yapar ama Allah o günahı örterse, dilerse onu affeder, dilerse ona azap eder.”⁴⁷

Çalışmamızda “la yezni” hadisine muâriz olarak zikredilen rivayetler arasında, günahkâr mü'minin durumunu bu denli açık biçimde ortaya koyan başka bir hadis bulunmamaktadır. Zira Allah'ın dilerse affedeceğini, dilerse azap edeceğini bildirmesi günah işleyenin tövbesiz ölmesi durumunda kâfir olmayacağına delildir. Eğer, ‘Bu ilahi dileme ancak tövbe edenler içindir’ denilecek olursa, buna şu şekilde cevap verilebilir: Tövbesine sadık kalan bir kimsenin günahlarının bağışlanacağı ve bu günahlardan ötürü azap görmeyeceği hem Kur'an hem de Sünnet ile sâbit olduğu halde, hadisin metninde yer almayan böyle bir kayıt koymaya gerek yoktur.

Hadiste zikredilen bir diğer mesele olan, had cezasının işlenen günaha kefâret sayılması da büyük günah işleyenlerin kâfir olarak vefat etmediklerine dair bir başka delilidir. Kâfirin ebedi cehennemlik olduğu meselesi naslarla sabit olan, bildiğimiz kadarıyla hiçbir fırkanın itiraz etmediği ve üzerinde icmâ edilen bir meseledir. Bu durumda hiç kimseye büyük günah işlemesi sebebi ile uygulanan had cezasının âhirette kefâret olmaması gerekirdi.

Had cezasının günaha kefâret olamayacağını savunanlar, Ebû Hüreyre'den (r.a.) rivayet edilen “*Had cezası uygulanana kefâret olur mu olmaz mı bilmiyorum*”⁴⁸ hadisini delil olarak ileri sürmüşlerdir. Ancak Buhârî şârihi İbn Battâl el-Kurtubî (ö. 449/1057), bu iddiaya şu şekilde cevap vermiştir; Ebû Hüreyre hadisi Ubâde b. Sâmit hadisinden daha sahihtir.⁴⁹ Velev ki Ebû Hüreyre'nin (r.a.) hadisi sahih olsa bile, Allah'ın günahkârlara uygulanan had cezalarının o günahlara kefâret olacağını daha sonra bildirmiş olması mümkündür.⁵⁰

Bu rivayetlerle beraber Hz. Peygamber'e şakalar yapıp güldürdüğü rivayet olunan bir sahâbiye içki sebebi ile had cezası uygulanırken, bazı sahâbîlerin ona hakaret etmesi üzerine Hz. Peygamber'in şöyle dediği rivayet olunmaktadır; “*Ona lânet*

⁴⁷ Buhârî “Hudud”, 8 (no. 6402); Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî, *es-Sünen*, Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde (Halep, Mektebül-Matbûâtü'l-İslamiyye, 1986) “Kitâbü'l-Bey'at”, 10 (no. 4162).

⁴⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr, *el-Müsned*, nşr. Mahfûzurrahman Zeynullah-Âdil b. S'ad-Abdulahlik eş-Şâfi (Medine, Mektebetü'l-Ulum ve'l-Hikem), el-Müsned, 15/176 (no. 8541).

⁴⁹ Nitekim araştırmamızda Ebû Hüreyre'nin (r.a.) mezkûr hadisini Bezzâr'ın Müsned'i ve Hâkim'in Müstedrek'i dışında başka bir kaynaktan bulamadık. Ubâde b. Sâmit'in mezkûr rivayetine ise başta Buhârî olmak üzere Tirmizî, Nesâî, Abdürrezzak, Ahmed b. Hanbel ve Dârimî'nin eserlerinde rastlanılmıştır. bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*, Thk. Âdil Mürşid - Ahmed Berhum - Muhammed Kâmil Karabulî - Saîd el-Lahâm (Beyrut, Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2018) 1/292 (no. 104); Tirmizî, “Hudud” 11 (no. 1439); Abdürrezzak b. Hemmam es-San'ânî, *el-Musannef*, Thk. Habîb er-Rahmân el-A'zamî (Hindistan, el-Meclisu'l-ilmî, 1983), 6/3 (no. 9818); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 37/352 (no. 22678); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, Thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad, Dâru'l-Muğni, 2000), 3/1594 (no. 2497).

⁵⁰ İbn Battâl, *Şerhu Sahihî'l-Buhârî*, 8/403.

*okumayınız, Vallahi ben onun Allah'ı ve Resûlünü sevdiğini biliyorum.”*⁵¹ Bu sahabînin içki içmesinin gafletinden kaynaklandığı, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) o sahabînin imanına yaptığı şahitlikten anlaşılmaktadır.

Yine Buhârî, yukarıdaki hadisin yer aldığı bâba “İçki İçene Lânet Etmenin Kerâheti, İçki İçen İslam Milletinden Çıkmaz” adını vermiştir.⁵² Bedrüddîn Aynî (ö. 855/1451), Buhârî'nin bu başlığı tercih etme sebebini Hudud kitabının başında zikrettiği; “İçki içen içki içerken mü'min olmaz” hadisinde mananın imanının kemâlatının nefyi olduğuna işaret etmesidir.’ demiştir.⁵³

Rivayetler bir arada değerlendirildiğinde büyük günah işleyen mü'min küfre nispet edilmeyip Allah'ın meşîeti altında değerlendirildiği görülmektedir. Ubade b. Sâmit rivayetindeki “had cezasının kefâret oluşu” ve gizli kalan günahların affedilme-azap edilme bakımından ilahî iradeye bırakılması, mü'minin tövbesiz ölse dahi iman dairesinden çıkmadığını göstermektedir. İçki sebebi ile cezalandırılan sahabî hakkında Hz. Peygamberi'nin “Allah'ı ve Resûlünü sevdiğini biliyorum” beyanı da büyük günah işlemenin dinden çıkartmadığını, “Lâ yeznî” hadisi ile birlikte değerlendirildiğinde günahın küfür değil kemâl eksikliği anlamına geldiğini teyit etmektedir.

1.2.4. Günahkârlara Şefaati Edileceğini Bildiren Hadisler

Hz. Peygamber'in (s.a.s.) şefaatinin günahkârlar için olacağına dâir hadislerle örnek olarak “Şefaati ümmetinden büyük günah sahipleri içindir.”⁵⁴ rivayeti zikredilebilir. Bu rivayet, ibaresinde ‘büyük günah işleyenler’ kelimesi geçmesi sebebi ile önem arz etmektedir. Mu'tezilenin, ‘işlediği büyük günaha tövbe etmeden ölenlerin günahlarının affedilmeyeceği’ iddiasını⁵⁵ açık bir şekilde çürütmektedir.

Günahkârlara şefaati bildiren diğer bir hadis ise “Şefaati Allah'a ortak koşmadan ölenler içindir.”⁵⁶ rivayetidir. Bu rivayet şefaatin tövbe kaydı olmaksızın Allah'a şirk koşmadan ölenleri kapsadığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Mezhepler arasında, âhirette şefaatin câiz olup olmadığı meselesi, büyük günah konusundaki görüş ayrılığına benzer bir şekilde ihtilaflıdır. Ehl-i Sünnet, şefaati kabul ederken; Mu'tezile ve Hâricîler şefaati câiz görmemiştir. Şerefuddin et-Tîbî (ö. 743/1343) Mu'tezile ve Hâricîlerin şefaati reddetme gerekçelerinin, büyük günah işleyerek ölen kimselerin cehennemde ebedi kalacağı yönündeki

⁵¹ Buhârî, “Hudud” 5 (no. 6398).

⁵² Buhârî, “Hudud” 5.

⁵³ Aynî, *Umdetü'l-Kârî*, 23/270.

⁵⁴ Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme” 11 (no. 2435).

⁵⁵ Kâdi Abdülcabbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 649.

⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 36/353-354 (no. 22025).

inançlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu belirtmektedir.⁵⁷ “Lâ yeznî” hadisiyle zâhiren çelişir gibi görünen şefaathadisi hakkında, İbn Abdilber (ö. 463/1071) ve Ebû'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), farklı lafızlarla rivayet edilen bu hadislerin mütevâtir seviyesine ulaştığını ifade etmişlerdir.⁵⁸

Söz konusu şefaathadisi, büyük günah işleyen kimselerin tövbe etmeden ölse dahi -şirk koşmadıkları sürece- kâfir sayılmadıklarını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim bütün kelim mezhepleri, şartlarına uygun şekilde yapılan tövbenin günahların bağışlanmasına vesile olabileceği konusunda ittifak halindedir. Buna karşılık, müşriklere ahirette şefaatin olmayacağı Kur'an âyetleriyle sabittir. Bu durumda, büyük günah sahiplerine yönelik şefaatin, tövbe etmeden ölen veya tövbesi kabul olunmadan ölen kimseleri kapsadığı açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

1.3. Hadisin Zâhirî Manasına Hamledilemeyeceğinin Diğer Sebepleri

İslâm ilim geleneğinde hadislerin anlaşılması hususunda başvuru olan temel kaynakların başında hadis şerhleri gelmektedir. Bu şerhler, yalnızca hadislerin anlaşılmasına katkı sağlamakla kalmaz; aynı zamanda hadislerin zâhirinde görülen ihtilafların çözülmesine de yardımcı olur. Biz de zâhiri itibarıyla Kur'an-ı Kerim'in bazı âyetleri ve hadislerin bir kısmı ile teâruzu bulunan “lâ yeznî” hadisi için bu kaynaklara başvuracağız.

Bu bölümde izlenecek yöntem, “lâ yeznî” hadisine dair şerhlerde yer alan yorumları tek tek aktarmaktan ziyade, bu yorumları belirli başlıklar altında tasnif etmek şeklinde olacaktır. Bu sayede, hadise dair yapılan farklı tevillerin sistematik ve derli toplu bir şekilde görülmesi mümkün hale gelecektir. İlk olarak, şârihlerin hadisin zâhir anlamına göre yorumlanmasına engel olarak gördükleri sebepler ele alınacak; ardından hadisin farklı şekillerde tevil edildiği yorumlara yer verilecektir. Daha sonra da hadisin hamledilebileceği diğer yorumlarla devam edilecektir.

“Lâ yeznî” hadisine yapılan tevillere geçmeden önce, bu hadis ile ilgili sadece Mu'tezile ve Hâricî âlimlerin, hadisin zâhirî anlamı üzerinden değerlendirmelerde bulunduğunu belirtmek gerekir. Evzâî (ö. 157/774), tâbiîn neslinin bu konudaki görüşünü, “selefimiz kimseyi günahları sebebi ile tekfir etmezdi” diyerek bu gerçeği dile getirmiştir.⁵⁹ Kütüb-i Sitte imamlarından Ebû İsmâ'il et-Tirmizî (ö. 279/892) de konuyla alakalı olarak ilim ehlinin; ‘Biz kişiyi zinâ etmesi, hırsızlık

⁵⁷ Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdullah et-Tîbî, *el-Kâşif an Hakâiki's-Sünen*, Thk. Abdulhamid el-Hindâvî (Mekke-Riyad, Mektebetü'n-Nizâr, 1997) 11/3545.

⁵⁸ Ebû Ömer b. Abdülber en-Nemerî el-Kurtubî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta'*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Diğerleri (Londra, Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2017), 19/69; Nesefî, *Tebziratü'l-Edille*, 2/1068.

⁵⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr Müsnedü İbn Abbâs*, Thk. Mahmud Muhammed Şâkir (Kahire, Matba'tül-Medenî, 1982), 2/641.

yapması ve içki içmesi sebebi ile tekfir eden hiçbir âlim bilmiyoruz.⁶⁰ dediğini zikretmiştir.

1.3.1. Uygulanan Had Cezalarının Farklı Olması

İslâm hukukunda zinâ, hırsızlık ve içki içme gibi büyük günahlara farklı had cezalarının uygulanması, hadisin zâhirine göre hüküm vermenin her zaman doğru olmadığını gösterir. Örneğin hür evli, hür bekâr ve köle için zinâ cezaları farklıdır. Hırsızlıkta şartlar oluşursa el kesme, içki içene ise celde cezası uygulanır. Bu farklılıklar, büyük günahların inkâr edilmediği sürece kişiyi dinden çıkarmadığını gösterir. Eğer bu fiiller küfür olsaydı, herkes için aynı cezanın uygulanması gerekirdi. Çünkü iman ve küfürle ilgili konularda mükellefler eşittir ve cezaları birdir.⁶¹

1.3.2. Delillerin ve İcmânın Hadisin Zâhirine Hamlini Engellemesi

Daha önce değindiğimiz Nisâ sûresi 48. Âyet, Ebû Zerr'in rivayet ettiği “*La ilahe illallah diyen ve bu hal üzere ölen her kul mutlaka cennete girer.*”⁶² ve Ubâde b. Sâmit'in rivayet ettiği bey'at hadisi⁶³ gibi hadislerin sarâhaten vurguladığı mana hadisin zâhirine hamledilmesini engellemektedir. İmam Nevevî'ye (ö. 676/1277) göre bu günahları yapanların küfre girmeyeceğine dâir icmâ vardır. Bu günahlardan tövbe eden kötü akıbetten kurtulur, tövbe etmeden ölen ise Allah'ın meşietindedir. Bu sebeple ona göre bu ve benzeri hadislerin tevili zorunludur.⁶⁴ Osmanlı âlimlerinden Mollâ Gürânî de (ö. 893) bu hadisin şerhinde, bu hal üzere ölen insanların cenaze namazlarının kılınacağına ve Müslüman mezarlığına defnedileceğine dâir icmâ olduğunu söylemiştir.⁶⁵

1.3.3. Bu Hadisin Allah Resûlüne Âit Olamayacağı Görüşü

Taberî'nin, Muhammed b. Zeyd'in⁶⁶ “*lâ Yeznî*” hadisi hakkındaki tefsiri olarak zikrettiği görüşe göre, râviler hadisin lafzını rivayet ederken hatalı rivayet etmişlerdir. Hadis bu lafızla Hz. Peygamber'e (s.a.s.) ait değildir. Muhammed b.

⁶⁰ Tirmizî, “İman” 11.

⁶¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/60.

⁶² Buhârî, “Libas”, 23 (no. 5489).

⁶³ Buhârî “Hudud”, 8 (no. 6402).

⁶⁴ Ebû Zekeriyâ Muhyiddin en-Nevevî, *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*, (Beyrut, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1972), 2/41-42.

⁶⁵ Şemsüddin Ahmed b. İsmâil el-Gürânî, *el-Kevseru'l-Cârî ilâ Riyâdi Ehâdisi'l-Buhârî*, Thk. Eş-Şeyh Ahmed İnâye (Beyrut, Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 2008) 10/333.

⁶⁶ Burada zikri geçen kişi Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Kindî el-Abdî olmalıdır. Tabakat eserlerinde hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber onun Merv Kadılığı yaptığı bildirilmiştir. Doğumu ve ölümü hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ebû Hâtim onun hakkında ‘sâlihu'l-hadis’ demiş, İbn Hibbân ise onu es-Sikât'ın da zikretmiştir. Bkz. Cemâlüddin Ebu'l-Haccâc Yûsuf el-Mizzî, *Tehzibu'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, Thk. d. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1980-1992), 25/228-229; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed b. Hibbân, es-Sikât, Thk. d. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarâbad, Dâiratü'l-Me'ârifil-Osmanî, 1973), 7/424.

Zeyd'e göre hadisin Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından rivayet edilen hali; 'mü'min zinâ etmesin, mü'min hırsızlık yapmasın' cümleleridir.⁶⁷ Yaptığımız araştırmalar neticesinde hadisimiz bu lafızlara yakın olan “Mü'min zinâ etmez, mü'min hırsızlık yapmaz, mü'min şarap içmez”⁶⁸ şeklinde sadece Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906) tarafından, *Ta'zîmu Kadri's-Salât* adlı eserinde rastlanılmıştır. Mervezî naklettiği bu hadisi şerh ederek, Hicaz ve Irak ehlinde birçok kişi bu hadisi nehiy manasına ihtimali olmayacak şekilde haber cümleleri ile rivayet etmişlerdir. O halde bu hadisi nehiy manasında anlamının ve bu şekilde rivayet edildiğini söylemenin yanlış olduğunu dile getirmiştir.⁶⁹ Nitekim bizim de araştırmalarımız sonucunda farklı farklı birçok adâlet ve zabt sahibi râvisine ulaştığımız bu hadisin, bütün râvileri tarafından bu hataya düşülerek nakledilmesi aklen muhâldir.

Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) *el-Âlim ve'l-Müteallim* adlı eserinde; “Mü'min zinâ ederken, başından gömleğinin çıkarıldığı gibi imanı da çıkarılır. Sonra (bu mü'min) tövbe ederse iman kendisine iade edilir” rivayetini kabul etmediği bilinmektedir. Ebû Hanîfe'nin hadisi red etme sebebini Nûr sûresinde geçen “zinâ eden erkek zinâ eden kadın...”⁷⁰ ifâdesinde Allah Teâlâ'nın, zinâ edenlerden iman vasfını nefyetmediğini, yine Nisa sûresindeki “İçinizden bu çirkin fiili yapan...” ifadelerinde “içinizden” diyerek Allah Teâlâ'nın Yahudi ve Hristiyanları değil Müslümanları kastettiğini bildirerek açıklamıştır. Daha sonra o burada reddedilenin Hz. Peygamber (s.a.s.) değil, reddedilenin Hz. Peygamber (s.a.s.) adına bâtil rivayet edeni reddetmek olduğunu bildirmiştir.⁷¹ Bu bağlamda Ebû Hanîfe Kur'ân'a arz metodu ile hüküm vermiş olmaktadır.⁷²

Burada dikkat çeken bir diğer husus ise, zikredilen hadisin, “lâ yeznî” hadisinin lafzen farklı bir varyantı olmasıdır. Zira bu rivayet, “lâ yeznî” hadisine kıyasla imanı nefyetme bakımından daha açık ve güçlü bir ifadeye sahiptir. Allah'ın, zina eden kimseden imanını alması, bu hadiste 'kişinin gömleğini başından çıkarması' örneğiyle tasvir edilmiş; imanının kişiye geri dönmesi ise tövbe şartına bağlanmıştır. Bu durum, hadisin yorumlanmasında neredeyse tevil yolunu kapatmaktadır. Buna karşılık, aynı hadisin diğer varyantlarının büyük

⁶⁷ Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr*, 2/623.

⁶⁸ Muhammed b. Nasr el-Mervezî, *Ta'zîmu Kadri's-Salat*, Thk. Abdurrahman b. Abdülcebbar el-Feryevâî (Medine-i Münevvere, Mektebetü'd-Dâr, 1985) 2/642 (no. 697).

⁶⁹ el-Mervezî, *Ta'zîmu Kadri's-Salat*, 2/642-644.

⁷⁰ en-Nur 24/2.

⁷¹ Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, (Kâhire, y.y. 1949) 24-25.

⁷² Birçok çalışmada da Ebû Hanîfe'nin Kur'ân'a arz metodunu kullandığına delil olarak bu örnek gösterilmiştir. Bkz. Kamil Çakın, “Hadisin Kur'an'a Arzı Meselesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 34, s 1-4, 1993, 237-262; Ömer Faruk Korkmaz, “Rivayetlere Yaklaşımında İstismar Edilen Usûl: Hadislerin Kur'an'a Arzı”, *Sünnet-i Nebiyye*, İstanbul, 2018, 33-95.

çoğunluğunda imanın dönüşü, doğrudan tövbeye değil, kişinin işlediği günahın vazgeçmesine bağlanmıştır.⁷³

Araştırmalarımız neticesinde aynı lafızla bulamadığımız⁷⁴ bu hadis hakkında *el-Âlim ve'l-Müteallim*'in muhakkiki Muhammed Zâhid el-Kevserî (ö. 1952), Ebû Hanîfe'nin zikrettiği bu hadisin Hâkim en-Nisâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Müstedrek*'inde yakın lafızla geçtiğini söylemiştir. Kevserî'nin bildirdiği hadis; “Kim zinâ eder veya şarap içerse Allah ondan imanı, insanın başından gömleğini çıkardığı gibi çıkarır”⁷⁵ hadisidir. Kevserî, söz konusu hadisin senedinde inkıta bulunduğunu ve aynı zamanda zayıf olarak itham edilen bir râviyi içerdiğini belirtmiştir.⁷⁶ Ebû Hanîfe'nin bu hadisi tevil etmeyip doğrudan reddetmesinin sebebi, bu hadisi “la yezni” hadisinin dışında kalan şaz bir hadis olarak değerlendirmiş olması olabilir. Bu hadiste tövbenin şart koşulması ve imanın çıkışıyla ilgili olarak, tevil imkanını neredeyse ortadan kaldıracak biçimde ‘gömleğin baştan çıkarılması’ benzetmesiyle ifade edilmesi, rivayetin şaz bir rivayet olduğunu ortaya koyar. Öte yandan Ebû Hanîfe'nin, daha sağlam senet zincirine sahip olan ve kendi hoca silsilesinde yer alan Abdullah İbn Mesûd'un da (ö. 32/652-53) rivayet ettiği “lâ yezni” hadisini inkâr etmeyip tevil yolunu tercih etmesi de ihtimal dâhilindedir.

2. Şârihlerin Bu Hadise Verdiği Manalar

“Lâ yezni” hadisi itibariyle delil olarak alınan ve hüküm çıkarmada kullanılan bir hadistir. Ancak hadisin zâhiri esas alındığında, her büyük günâh işleyenin îman dairesinden çıktığı sonucu ortaya çıkacaktır. Oysa yukarıda da ifade edildiği üzere, hadisin zâhirine hamledilmesini engelleyen birçok gerekçe bulunmaktadır. Şârihlerinin ilgili hadisimiz hakkında hangi manaları öne çıkardıkları ve ne tür yorumlar yaptıkları meselenin anlaşılması açısından oldukça önem arz etmektedir.

2.1. İmanın Kemâlâtında Noksanlık Olur

Ehl-i Sünnet âlimlerinin büyük çoğunluğu, bu hadisi yorumlarken söz konusu günahların, kişinin imanındaki kemâl eksikliğine işaret ettiğini belirtmişlerdir. Bu yoruma göre, bir kimsenin imanla bağdaşmayan bir fiil işlemesi imanının tam ve olgun olmamasından kaynaklanmaktadır. Allah'a iman eden bir kişi, O'nun emir ve yasaklarına da tam bir bağlılık gösterdiği takdirde gerçek anlamda mü'min olur.

⁷³ Bu misal hadisler için bkz. Ebû Dâvud, “Sünnet”, 16 (no. 4690) ; Tirmizî, “İman”, 11 (no. 2625).

⁷⁴ Lafzı farklı manası yakın bir hadise Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Kebir* adlı eserinde rastladık. Şerik'in meçhul sahâbiden rivayeti için bkz., Taberânî, *Mu'cemu'l-Kebir*, 7/310 (no. 7224).

⁷⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/255 (no. 57).

⁷⁶ Ebû Hanîfe, *el-Âlim ve'l-Müteallim*, 24.

Şârihler imanın kemâlindeki bu noksanlığı çeşitli yönlerden açıklamaya çalışmışlardır.

Bahsi geçen yorumlardan biri, birçok farklı hadiste geçen ve imanın kemâlinin ortadan kalktığına işaret eden anlam çerçevesinde açıklanır. Bu tür hadislerle örnek olarak birkaç rivayet zikredilebilir;

“Emaneti olmayanın imanı yoktur, sözünde durmayanın da dini yoktur.”⁷⁷ Yine bir diğer hadis ise Buhârî'nin *es-Sahîh*'inde geçen: “Vallahi iman etmiş olamaz, vallahi iman etmiş olamaz, vallahi iman etmiş olamaz.” Kim iman etmiş olamaz ey Allah'ın Resûlü denilince buyurdu ki; “Komşusunun kötülüğünden emin olmadığı kimse.” rivayetidir.⁷⁸ Burada zikrettiklerimiz ve “lâ yeznî” hadisi gibi hadisler, imanın kemâlatının noksanlığı manasına hamledilir.⁷⁹

Aynı şekilde Nevevî halk arasında kullanılan, ‘deveden başka mal yoktur, âhiret hayatından başka hayat yoktur, fayda veren ilimden başka ilim yoktur’ gibi cümleler ile kastedilen anlamın asla değil, kemâle yönelik olduğunu belirtmiştir.⁸⁰ Buna göre “lâ yeznî” hadisinde de nefyedilen imanın aslı değil kemâl vasfıdır. Mü'minde olması gereken Allah'tan sakınma ve Allah'tan hayâ etme gibi vasıflarının nehyidir. Bu vasıfların nehyi kemâlatın noksanlığını gerektirir.

Hiz. Ömer'den (ö. 23/644) mevkuf olarak rivayet edilen “Namazı terk edenin İslâm'dan nasibi yoktur”⁸¹ ve Hiz. Ali'den mevkuf olarak rivayet edilen “Mescide komşu olanın mescitten başka yerde kıldığı namazı olmaz”⁸² gibi hadisler de bu konunun delillerindendir. Şöyle ki; namaz, İslâm'daki yeri bakımından son derece önemli bir ibadettir. Dolayısıyla namazı terk eden kişinin de İslâm'dan aldığı payın aynı oranda eksik olması gerekir. Benzer şekilde, mescide yakın oturan bir kimsenin namazı, mescitte kılınan namaza kıyasla derece bakımından daha düşük kabul edilmiştir. Bu ve benzeri rivayetlerden anlaşılacağı üzere, “lâ yeznî” hadisinin ifade ettiği anlam da, bu tür büyük günahlara düşen kimselerin imanlarının kemâlatının noksan olduğudur.⁸³

Kemâlatın noksanlığı ile bağlantılı diğer bir yorum ise Nevevî'nin yaptığı imanın nurunun çıkması yorumudur. Bu yorumun delili Buhârî'nin İbn Abbâs'tan (ö. 68/687-88) muallak olarak rivayet ettiği; “Zînâ edenin zinâ esnasında imanının

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/375-376 (no. 12383).

⁷⁸ Buhârî, “Edeb”, 29 (no. 5670).

⁷⁹ Ebû Mahammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, *Te'vilu Muhtelifi'l-Hadîs*, Thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfer (Beyrut, el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999) 252-254.

⁸⁰ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/141.

⁸¹ Ebû Abdullah Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Beyrut, Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabî, 1985), “Tahâret” 51.

⁸² Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 1/497 (no. 1915).

⁸³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 3/332.

nuru çekip alınır”⁸⁴ hadisidir.⁸⁵ Aynı hadisin delil olarak kullanıldığı diğer bir yorum ise Buhârî râvisi Mühelleb b. Ebû Sufre'ye (ö. 435/1044) ait olan, Allah'a itaat hususundaki basiretine, şehveti galebe çalar yorumudur. Mühelleb'in yorumuna göre basiret bir nurdur. Zinâ anında şehvetin baskın gelmesi, insanda ki basiret nurunu söndürür.⁸⁶ İbn Hacer, şehvetin galip gelip kişiyi gaflete düşürdüğünde, yaptığı fiilin çirkinliğini ve büyüklüğünü idrak edemediğini belirtir. Aynı şekilde, Mühelleb'in bu yorumunu Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), ondan naklen şu sözle destekler: ‘İnsan masiyet anında kalbin tasdiki olan iman kıymeti hususunda bir şaşkınlığa düşer; sanki Allah'a verdiği sözü unutmuş gibi olur.’⁸⁷

Konuyla alakalı Taberî'nin aktardığı yorumlardan birine göre, söz konusu büyük günahlar işlendiği esnada kişi, Allah'ın velileri için övgü amacıyla kullanılan “mü'min” vasfını yitirir ve bunun yerine, münafıklar hakkında kullanılan “münafık” ve “fâsık” gibi zem ifade eden sıfatları hak eder. Taberî, yaptığı bu yorumun ardından, günah işleyen kimseler hakkında ‘münafık’ ifadesini kullananın Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) olduğunu senedi ile beraber aktarmış ve onun bu ifadeyi hangi anlamda söylediğini de açıklamıştır. Şöyle ki Hasan-ı Basrî'ye göre nifakın iki türü mevcuttur. Bunlardan biri Hz. Mahammed'i (s.a.s.) yalanlamadır ki bunun affı yoktur. Öbür türlü nifak ise günahkârlar için kullanılan isimdir ki onların da affı umulur.⁸⁸ Aynı şekilde Taberî, ma'siyet sahibi kimse için övgü isminin çıkıp işlediği günaha göre isimlendirildiğini dile getirmiştir. ‘Zinâkar’, ‘hırsız’ ve benzeri gibi.⁸⁹

Muhammed el-Bâkır (ö. 114/733), büyük günah işleyen kişinin imandan çıkarak İslâm dairesine girdiğini ifade eder. Ona göre iman, İslâm'ın merkezinde bir halka gibi konumlanmıştır. Kişi bu halkadan çıktığında doğrudan küfre değil, daha geniş çerçevedeki İslâm'a geçmiş olur; küfür ise bu çemberin dışındadır. Bu anlayışa göre günahkâr kâfir olmaz. İbn Hacer el-Askalânî, Bâkır'ın bu yaklaşımının, cumhurun benimsediği “imanın aslının değil, kemâlinin zail olduğu” görüşüyle örtüştüğünü belirtir.⁹⁰

Tîbî'nin yorumuna göre bu hadisin asıl manası olan kemâlatın noksanlığı, “Muhakkak ki hayâ iman şubelerindendir”⁹¹ hadisi ile irtibatlıdır. Şöyle ki mü'min her haline Allah'ın vâkıf olduğunu bilir ve Allah'tan hayâ ettiği için günah işleyemez. Eğer bir mü'min, Allah'tan hayâ etmeksizin günah işliyorsa, bu durumda hayâ duygusu ondan uzaklaşmış demektir. Zira hadiste de belirtildiği

⁸⁴ Buhârî, “Hudud”, 1 Buhârî bu hadisi bab başlığının altında zikretmiştir.

⁸⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 2/42.

⁸⁶ İbn Battâl, *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, 8/393.

⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/61.

⁸⁸ Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr*, 2/640.

⁸⁹ Taberî, *Tehzîbü'l-Âsâr*, 2/650.

⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/115.

⁹¹ İbn Mâce, “İman”, 9 (no. 58).

üzere, hayâ imanın şubelerinden biridir. Bu itibarla, hayanın kaybolması, imanın kemalinin zedelenmesine yol açar. Çünkü bir bütünü oluşturan unsurlardan biri eksildiğinde, o bütünün mükemmelliği de bozulmuş olur. Ancak kişi işlediği günahı vazgeçtiğinde hayâ duygusu kendisine yeniden döner ve böylece imanının kemâli de tekrar tamam olur. Ebû Hüreyre'nin; “Kul zinâ ettiği zaman iman ondan çıkar ki bir gölge gibi başının üzerinde (durur) olur. Ne zaman ki o fiilden ayrılırsa iman ona geri döner”⁹² rivayeti bu manayı desteklemektedir.⁹³

2.2. Sakındırma ve Caydırma İfade Eder

“Lâ yeznî” hadisi hakkında yapılan yorumlardan biri de bu hadisin mü'minleri büyük günahlardan sakındırma gayesi taşıdığı yönündedir. Hattâbî (ö. 388/998) ve İbnü'l-Mulakkın (ö. 804/1401), yapmış oldukları bu yorumu Buhârî'nin rivayet ettiği bir hadiste⁹⁴ zikredilen melikin korusunun etrafında otlayan koyun benzetmesiyle açıklarlar. O, koru etrafında otlamaya devam etmesi, onun işin sonunda bu koruya girmesine sebep olacaktır. Şüpheli şeylerden kaçmayan aynı o koyun gibi harama düşeceği ve dinini koruyamayacağı ifade edilir ve bu durumdan sakınılması emredilir. “la yeznî” hadisinde ise bu günahları işleyen mü'minin bu günahları işlemesi sebebi ile sonunda imanını kaybetmemesi için tenzîr maksadı güdülmüştür.⁹⁵

Ömer el-Kurtubî (ö. 656/1258), söz konusu hadiste mefsedetın en büyük üç temeli olan zinâ, hırsızlık ve içki içmekten sakındırıldığını ifade etmiştir. Zira zarûriyyât-ı dîniyye arasında yer alan neslin korunması, malın korunması ve aklın korunması ise maslahatın üç ana unsurudur. Bu bağlamda, zinâ, haram olan fercin (namusun) mübah kılınmasını istemek anlamına gelirken; hırsızlık, başkasına ait malın meşru olmasını istemek; içki içmeyi ise aklı bozmaya götüren şeyin mübah olmasını arzu etmek anlamına gelmektedir.⁹⁶

Ebû Ubeyd (ö. 224/838), bu tür hadislerin sakındırma amacı taşıdığı şeklindeki yorumları son derece sakıncalı bulmuştur. Ona göre, tehdit içeren hadislerin bu şekilde tevil edilmesi, Hz. Peygamber (s.a.s.) ve ashâbından gelen benzer uyarıların da gerçekliğini sorguladır. Bir hadisin bu şekilde yorumlanması, aynı mahiyetteki

⁹² Tirmizî, “el-İmân an Rasûlullâh” 11 (no. 2625).

⁹³ Tibî, *el-Kâşif*, 2/506-507.

⁹⁴ Buhârî, “İman”, 37 (no. 52).

⁹⁵ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *A'lâmü'l-Hadis fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, Thk. Muhammed Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd (Mekke, Câmî'atü Ümmü'l-Kurâ, 1988), 2/1237; Ebû Hafs Sirâcüddin Ömer b. Ali İbnü'l-Mülakkin, *et-Tevdîhu li-Şerhi Câmî'i's-Sahîh*, (Dimeşk, Dâru'n-Nevâdir, 2008) 16/24.

⁹⁶ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer el-Kurtûbî, *el-Müfhim limâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*, Thk. Muhyiddin Dîb Müstû-Ahmed Muhammed es-Seyyid-Yûsuf Ali Bûdeyvi-Mahmûd İbrâhim Bezzâl (Dimeşk, Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelâmi't-Tayyîb, 1996) 2/24.

diğer rivayetlerin de benzer biçimde tevil edilebileceği anlamına gelir ki, bu durum zamanla azap mefhumunun bütünüyle inkârına zemin hazırlayabilir.⁹⁷

Ebû Ubeyd'in kanaatinin doğru kabul edilebilmesi, hadisteki ifadelerin sadece sakındırmaya matuf bir şekilde yorumlanması durumunda söz konusu olabilecektir. Halbuki meseleyi sakındırma şeklinde anlayan alimlerin hadisteki işlenen günahların dünyevi ve uhrevi cezaları öteledikleri, görmezden geldikleri gibi bir durum söz konusu değildir. Onların ortaya koydukları kanaat, söz konusu fiilleri işleyenlerin bunlar sebebiyle kâfir olmayacakları ama imanlarının kemâl vasfına hâlel geleceği; dolayısıyla da bu hususlarda oldukça dikkatli olunmasına dair birer uyarı niteliğindedir.

2.3. Nehy Manasındadır

Hadis hakkında yapılan yorumlar arasında hadisin, lafzı itibarı ile haberî; anlamı itibarıyla ise inşâî olarak rivayet edildiği yorumu da vardır. Hadis bu şekilde yorumlandığında ifade ettiği mana şöyle olmaktadır; zina eden zinâ etmesin, hırsızlık yapan hırsızlık yapmasın, içki içen içki içmesin, çünkü o mü'mindir. Bu türlü fiiller mü'mine yakışmaz, kâfirlerin vasıflarına da benzemesin.⁹⁸ Zikrettiğimiz bu yoruma şöyle bir itiraz yöneltmiştir: Eğer mesele bu şekilde değerlendirilirse, hadiste geçen o mü'mindir cümlesi faydadan hâlidir. Zira söz konusu fiillerin yasaklanması bizim dinimize özgü değildir; bu tür fiiller diğer dinlerde de yasaklanmıştır.⁹⁹

2.4. Allah'ın Azabından Emin Olmadan Yapar

Bu yoruma göre kişi bu günahları işlemesi durumunda hadiste nefyedilen şey imanının kendisi değil, Allah'ın azabından emin olma halidir. Zaten el-iman, el-emn yani eman kökünden türemiştir. Bu yoruma göre anlam şöyle olmaktadır; zinâ eden zinâ ederken Allah'ın azabından emin değildir. Hırsızlık yapan hırsızlık yaparken Allah'ın azabından emin değildir. İçki içen içki içerken Allah'ın azabından emin değildir. Gaflet edip günaha düştüğü anda Allah'ın azabı onu aniden yakalayabilir.¹⁰⁰

2.5. Amelde Kâfire Benzer

Mü'min, işlediği bazı büyük günahlar sebebiyle had cezasına çarptırılabilir. Evli bir kimsenin zinâ etmesi, suçsuz yere adam öldürme, devlete isyan gibi fiillerin had cezası ölümdür. Eğer bir mü'min bu tür bir günahı işler ve hakkında bu ceza

⁹⁷ Ebû Ubeyd Kâsım B. Sellâm, *Kitâbu fi'l-İman ve Meâlimihi*, Thk. Rebî b. Ahmed el-Baytârî (Medine, Dâru'l-İmâmi Müslim, 2011), 9.

⁹⁸ Hattâbî, *Me'âlim*, 4/316.

⁹⁹ Tîbî, *el-Kâşif*, 2/506.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/61.

uygulanırsa, bu durumda onun imanı, dünyevî cezanın uygulanmasına engel olamayacak; yani onu koruyamayacaktır. Zira kâfir de böyle bir günahı işlese aynı şekilde o da bu cezaya mahkûm edilecekti.¹⁰¹ Benzerlik de burada ortaya çıkmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, had cezası uygulanırken verilen mesaj adeta şudur; ‘Bu kimseye mü'min birine davranıldığı gibi davranılmaz, yani o halde mü'min gibi değildir’.

2.6. Yaptığı Günahı Helal Görür

Ehl-i Sünnet çerçevesinde hadisin zâhirine göre yapılan teviller arasında doğrudan lafzî anlamına hamledilen yegâne yorum şudur: Kişi haramlığı naslarla sabit olan bir günahı helal kabul ederek yapması sonucu iman dairesinden çıkar. Ancak günahı, haramlığını kabul ederek yaparsa o yine mü'min sayılmaya devam eder. Lakin imanının kemâli noksanıdır.¹⁰²

Sonuç

Sonuç olarak, “la yezni” hadisi, İslâm düşüncesinde iman-amel ilişkisinin en çetin tartışma alanlarından biri olmuştur. Hadisin zâhirî ifadesi, büyük günahın kişiyi iman dairesinden çıkarabileceği yönünde görünse de tarih boyunca oluşan ilmî birikim dikkate alındığında bu yaklaşımın metnin bütünlüğü ve İslâm'ın temel inanç esaslarıyla bağdaşmadığı anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, klasik dönem ulemâsının benimsediği te'vil merkezli yorumun hem metin tenkidi hem de itikadî tutarlılık açısından daha isabetli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü bu yaklaşım, günahın imanı tamamen ortadan kaldırmadığını; ancak imanının kemâlini zedeleyip zayıflattığını ortaya koymaktadır. Böylelikle hem nasların zâhiri korunmakta hem de tekfir gibi aşırı sonuçlara götürebilecek katı yorumların önüne geçilmektedir.

Tarih boyunca Hâricî ve Mu'tezilî eğilimlerin hadisi zâhirine bağlı kalarak tekfirci sonuçlara ulaşmaları, dinî metinleri tarihsel bağlamdan kopuk ve parçacı bir anlayışla okumanın doğurduğu tehlikeyi açıkça göstermektedir. Günümüzde benzer eğilimleri sürdüren gruplar açısından da bu hadis, teolojik bir ölçü değil, ahlâkî bir uyarı olarak ele alınmalıdır.

Kanaatimizce “la yezni” hadisinin asıl amacı, mü'mini imandan çıkarmak değil; iman bilincini diri tutmak, büyük günahlardan sakındırmak ve ahlâkî bir farkındalık oluşturmaktır. Bu yönüyle hadis, günümüz toplumlarında vaaz, irşad

¹⁰¹ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 12/61.

¹⁰² Nevevî, *el-Minhâc*, 2/42.

ve ahlâk eğitimi bağlamında kullanılmalı; tekfirin değil, ıslah ve uyarının aracı olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Askalânî, Ebu'l-Fazl İbn Hacer. *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 1. Basım. 13 cilt. Mısır: Mektebetü's-Selefiyye, 1960-1970.
- Askalânî, Ebu'l-Fazl İbn Hacer. *Nüzhetü'n-Nazar fî Tevdîhi Nuhbetü'l-Fiker*. Thk. Nurettin I'tr. 1. Basım. Kahire: Dâru'l-Besâir, 2011.
- Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed. *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer. 1. Basım. 25 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001.
- Battâl, Ebû'l-Hasen Ali b. Halef İbn. *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim. 2. Basım. 10 cilt.
- Beyzâvî, Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdullah el-Maraşlı. Beyrut: Dâru İhya, 1997.
- Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik. *el-Müsne'd*. Thk. Âdil b. S'ad, Sabrî Abdilhâlik eş-Şafî Mahfûzurrahman Zeynullah. 1. Basım. 18 cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988-2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Thk. Mustafa el-Buğâ. 5. Basım. 7 cilt. Şam: Dâru ibn Kesîr, 1993.
- Çakın, Kâmil. “Hadîsin Kur'ân'a Arzı Meselesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (1-4) 1993. 237-62. <https://izlik.org/JA88ML85KR>.
- Çakır, Furkan. “Hadislerin Kur'an'a Arzının Suiistimali”. *Tasavvur: Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 7/1 (Haziran 2021), 145-175. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.884027>
- Çakır, Furkan. «Kur'an'a Ayrılık Bağlamında Hadis Eleştirilerinin Değerlendirilmesi.» *Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi Konya* (2019).
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-sünen*. Thk. Şuayb Arnavut-Muhammed Kamil Karahbili. 1. Basım. 7 cilt. Beyrut: Dâru'r-risaleti'l-âlemî, 2009.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ. *el-Âlim ve'l-Müteallim*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. Kâhire: y.y., 1949.
- Ebû Ubeyd, Kâsım B. Sellâm. *Kitâbu fi'l-İman ve Meâlimihi*. Thk. Rebî b. Ahmed el-Baytârî. 1. Basım. Medine: Dâru'l-İmâmi Müslim, 2011.
- Gürânî, Şemsüddin Ahmed b. İsmâil. *el-Kevseru'l-Cârî ilâ Riyâdi ehâdisi'l-Buhârî*. Thk. Eş-Şeyh Ahmed İnâye. 1. Basım. 11 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2008.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahihayn*. Thk. Âdil Mürşid - Ahmed Berhum - Muhammed Kâmil Karabulî - Saîd el-Lahâm. 1. Basım. 9 cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-İlmiyye, 2018.
- Hansu, Hüseyin. *Hadisçilik ve Kur'âncılık Kısacasında Kur'ân ve Hadis*. İstanbul: Hikav Yayınevi, 2022.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *A'lâmü'l-Hadis fî Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Thk. Muhammed Muhammed b. Sa'd b. Abdurrahman Âl-i Suûd. 1. Basım. 4 cilt. Mekke: Câmi'atü Ümmü'l-Kurâ, 1988.
- Hattâbî, Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed. *Me'âlimü's-Sünen, nşr*. Thk. Muhammed Râğıb et-Tabbâh. 1. Basım. Halep: Matba'atü'l-İlmiyye, 1932.
- Hemmâm, Abdürrezzâk b. *el-Musannef*. 2. Basım. 12 cilt. Hindistan: el-Meclisu'l-İlmî, 1983.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed. *es-Sikât*. 1. Basım. Haydarâbad: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmanî, 1973.

- İbn Kuteybe, Ebû Mahammed Abdullah b. Müslim b Kuteybe ed-Dîneverî. *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîs*. Thk. Muhammed Muhyiddin el-Esfer. 2. Basım. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Fuad Abdübâki. 2 cilt. Kahire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-arabî, 1953.
- İbnü'l-Mülakkin, Ebû Hafis Sirâcüddin Ömer b. Ali. *et-Tevdîhu li-Şerhi Câmi'i's-Sahîh*. 1. Basım. 33 cilt. Dimeşk: Dâru'n-Nevâdir, 2008.
- İmam Mâlik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes el-Asbahî. *Muvatta'*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabî. 1985.
- İsferâyînî, Ebû'l-Muzaffer İmâdüddîn Şehfûr. *et-Tebisîru fi'd-Dîn ve't-Temyîzi'l-Firkati'n-Nâciye ani'l-Fıraki'l-Hâlikîn*. Thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. 1. Basım. Kâhire: Mektebü Neşri's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1940.
- Kâdi Abdülcebbâr, Kâdi'l-Kudât Abdülcabbar Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hâmedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*. Thk. Abdülkerîm Useymîn. 3. Basım. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Kâdi İyâz, Ebu'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz. *İkmâlü'l-Mül'im bi-Fevâidi'l-Müslim*. Thk. Yahyâ İsmâil. 1. Basım. Cilt 8. Mısır: Dâru'l-Vefâi, 1998.
- Kirmânî, Muhammed b. Yûsuf Şemsüddin. *el-Kevâkibü'd-Derârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. 2. Basım. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1981.
- Korkmaz, Ömer Faruk. «Rivayetlere Yaklaşımında İstismar Edilen Usûl: Hadislerin Kur'an'a Arzı». *Sünnet-i Nebeviyye* (2018): 33-95.
- Kurtûbî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ömer. *el-Müfhim limâ Eşkele min Telhîsi Kitâbi Müslim*. Thk. Muhyiddin Dîb Müstû-Ahmed Muhammed es-Seyyid-Yûsuf Ali Budeyvî-Mahmûd İbrâhim Bezzâl. 1. Basım. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr-Dâru'l-Kelâmi't-Tayyîb, 1996.
- Mâtürîdî, Ebû Mansur Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Ehlis-Sünne Tefsîru'l-Mâtürîdî*. Thk. Mecdî Bâsellum. 1. Basım. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Mervezî, Muhammed b. Nasr. *Ta'zîmu Kadri's-Salat*. Thk. thk: Abdurrahman b. Abdülcebbâr el-Feryevâi. 1. Basım. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1985.
- Mizzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Haccâc Yûsuf. *Tehzîbu'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*. 1. Basım. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1980-1992.
- Murtazâ, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hüseyin eş-Şerîf. *ez-Zehîratü fi İlmi'l-Kelâm*. Thk. es-Seyîd Ahmed el-Hüseynî. 3. Basım. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2010.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Sahîh*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Kâhire: Matba'a isa'l-Bâbi'l-Halebî, 1955.
- Mütevekkil Alellah, Ahmed b. Süleyman. *Hakâiku'l-Ma'rife fi İlmi'l-Kelâm*. Thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî. 1. Basım. San'a: Müessetü'l-İmâm Zeyd b. Ali, 2003.
- Nemerî, Ebû Ömer b. Abdülber el-Kurtubî. *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta'*. Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve diğerleri. 1. Basım. 17 cilt. Londra: Müessetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 2017.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünen*. Thk. Abdulfettâh Ebû Gudde. 2. Basım. 8 cilt. Lübnan: Dâru'l-beşâiri'l-İslamiyye, 1986.
- Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Thk. Hasan Abdülmün'im Şelbî. 1. Basım. 12 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nesefî, Ebu'l-Berekât Abdullah b. Ahmed. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. Thk. Muhammed Mervân eş-Şiâr. 2. Basım. 2 cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 2009.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed. *Tebisratü'l-Edille fi Usûli'd-Din*. 1. Basım. Kahire: Mektebetü'l-Ezheriyye, 2011.

- Nevevî, Ebû Zekerîyyâ Muhyiddin. *el-Minhâc Şerhu Sahîhi Müslim b. Haccâc*. 2. Baskı. 9 cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-Arabî, 1972.
- Rebî' b. Habîb, Ebû Amr el-Ezdî. *el-Câmiu's-Sahîh (el-Müsned)*,. 1. Basım. Ummân: Mektebetü'l-Muskat, 2003.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth Tâcüddîn Muhammed b. Abdülkerim. *el-Milel ve'n-Nihâl*. Thk. Emîr Ali Mehnâ-Ali Hasen Fâûr. 3. Basım. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1993.
- Şimşek, Mehmet Yaşar Kandemir-Halit Zavalı-Ümit. *Âyet ve Hadislerle Açıklamalı Kur'an-ı Kerim Meâlî*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.
- Taberânî, Ebu'l-Kasım Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. Thk. Hamdî b. Abdumecîd es-Selefi. 1. Basım. 25 cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi 'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'an*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Tehzîbu'l-Âsâr Müsnedü İbn Abbâs*. Thk. Mahmud Muhammed Şâkir. 2 cilt. Kahire: Matba'tü'l-Medenî, 1982.
- Tayâlisî, Ebu Dâvud. *Müsned-ü Ebî Dâvud et-Tayâlisî*. Thk. Muhammed b. Abdulmuhsin et-Türkî. 1. Basım. 4 cilt. Mısır: Dâru hicr, 1999.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn. *Şerhu'l-Mekâsıd*. Thk. Abdurrahman U'meyre. 2. Basım. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1998.
- Tekin, Muhammet Ali. *Hanefî Hadisçiliği -Zafer Ahmed Tânevî Örneği-*. Ankara: TDV, 2020.
- Tîbî, Şerefuddîn el-Hüseyn b. Abdullah. *el-Kâşif an Hakâiki's-Sünen*,. Thk. Abdulhamîd el-Hindâvî. Mekke-Riyad: Mektebetü'n-Nizâr, 1997.
- Tirmizî, Muhammed b. İsâ Ebû İsâ. *Câmi'u'l-Kebîr Sünen et-Tirmizî*. Thk. Beşşâr Avvâd Marûf. 1. Basım. 6 cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Vercelânî, Ebû Ya'kub Yûsuf b. İbrahim. *ed-Delîl Ve'l-Burhân*. Thk. Sâlim b. Hamd el-Hârisî. 2. Basım. Umman: Vüzâretü't-Tür'as ve's-Sekâfe, 2006.